

Перо РАИЧЕВИЋ*

О ПРОБИЈАЊУ ПОКРАЈИНСКОГ КОМИТЕТА КПЈ ЗА ЦРНУ ГОРУ ИЗ ОКРУЖЕЊА У ВРИЈЕМЕ БИТКЕ НА СУТЈЕСЦИ

У другој половини маја 1943. године, пошто је већ отпочела тзв. V непријатељска офанзива, готово сви чланови Покрајинског комитета КПЈ за Црну Гору и Боку, заједно са политичким секретаром Блажом Јовановићем и организационим секретаром Радојем Дакићем, нашли су се на Жабљаку. Требало је да Централном комитету КПЈ поднесу извјештај о раду партијске организације у Црној Гори у илегалству за период од маја 1942. до маја 1943. године.¹ Том приликом извршене су неке измене у саставу Покрајинског комитета, али Блажо Јовановић и Радоје Дакић остали су и даље на својим ранијим функцијама.

Када је Врховни штаб последије тешких борби закључио да њемачке снаге окружују његову групацију и када је донио одлуку о прегруписавању својих снага ради извлачења из окружења, одлучено је да се Покрајински комитет врати у позадину, на окупирану територију Црне Горе и Боке, са задатком да интензивним политичким радом развије НОБ, користећи позитивна и негативна искуства из дотадашњег једногодишњег рада. Резултати те политичке активности требало је првенствено да буду: формирање војних јединица и прелазак са њима у офанзиву против њемачког и италијанског окупатора и домаћих издајника. Са Покрајинским комитетом упућено је неколико десетина бораца за руководећи кадар војних јединица и политичко-партијских организација на терену.

Покрајински комитет и придодати руководећи кадар покушали су да се пребаце у позадину са просторије Језера и Дробњака, али у томе нијесу успјели због густог распореда њемачких и италијанских снага које су са југа и истока, од Никшића и Колашина, потискивале јединице

* Аутор је официр ЈНА у пензији, Београд.

¹ Бошко Ђуричковић, "Кроз непријатељски обруч на нове задатке у позадину", Зборник радова "Сутјеска", III књига, 52.

Оперативне групе Врховног штаба. Одлучено је да се то покуша учинити са просторије Планине Пивске, камо се група Покрајинског комитета преко Дурмитора пребацила.

Првих дана јуна Њемци су својим снажним офанзивним дејствима окружили и стијеснили Групу дивизија са Врховним штабом НОВЈ на веома тешку и врлетну просторију између ријеке Сутјеске, доњег тока ријеке Таре и планине Дурмитора. Посебна тешкоћа за снаге НОВЈ је била у томе што су оне ријеком Пивом и кањоном Пиве биле раздвојене на два дијела.

У тој ситуацији Врховни штаб НОВЈ 3. јуна доноси одлуку да се из окружења пробија на два правца. Прва и Друга дивизија са осталим дјеловима који су се тога дана налазили на лијевој обали ријеке Пиве имале су се пробијати преко ријеке Сутјеске, на дијелу између Сухе и Попова Моста и одатле даље преко Зеленгоре према Источној Босни. Трећа и Седма дивизија, са Централном болницом и неким члановима АВНОЈ-а, имале су се, као посебна група, са Планине Пивске пробијати преко ријеке Таре у Санџак, или према планинама Сињавини или Голији, према томе гдје буду имале више изгледа за успјешан продор и маневар.

Петог јуна Врховни штаб поновио је наредбу Петом босанском корпусу да са својом Петом дивизијом крене одмах према Трнову и да у том правцу што хитније и ефикасније испољи офанзивно дејство, ради прихвата дјелова Оперативне групе који се пробијају преко Сутјеске и Зеленгоре.

Према овој одлуци Врховног штаба, већ 8. јуна Прва пролетерска дивизија прелази Сутјеску и избија на Зеленгору. Тога дана је и Врховни штаб прешао Сутјеску. Претходног дана, тј. 7. јуна, Врховни штаб је обавијештен од Групе (3. и 7. дивизије), која се налазила на Планини Пивској, између доњих токова ријеке Пиве и Таре и планине Дурмитора, да се због пристизања јаких њемачких снага не могу пробити преко ријеке Таре у Санџак, нити према планинама Сињавини или Голији. Истога дана Врховни штаб је наредио да се тешки рањеници склоне у кањоне ријеке Пиве и Таре, а 3. и 7. дивизија са лакшим рањеницима да убрзаним маршем, обезбјеђујући се од правца Маглића и од Ђурева, крену према Сутјесци и да се даље крећу за Првом и Другом пролетерском дивизијом. Поступајући по овом наређењу, Седма банијска дивизија је одмах отпочела покрет са лијеве обале ријеке Таре и маршујући преко Планине Пивске прешла је ријеку Пиву преко импровизованих мостова у Д. и Г. Крушеву и у току ноћи 7/8. јуна избила на Вучево, а већ 10. јуна увече прешла је ријеку Сутјеску и наставила марш за Врховним штабом.

Тако је 8. јуна увече на десној обали ријеке Пиве, на Планини Пивској, остала сама Трећа дивизија са Централном болницом и једним бројем чланова АВНОЈ-а. Пета пролетерска бригада 3. дивизије све до 8. јуна водила је тешке узастопне заштитничке борбе сјеверно и сјеверозападно од Шавника, бранећи уједно десну обалу ријеке Комарнице од Нијемаца који су надирали из правца Бајова Поља и Брезана. Осмог јуна ова бригада држала је положаје на линији од Николин Дола до ријеке Комарнице.

Тога дана морао сам да напустим Трећи батаљон Пете пролетерске бригаде и да се прикључим дјеловима напријед наведене Групе Покрајинског комитета. Још раније, послје пада Шавника у руке Нијемаца, док је Трећи батаљон спречавао Нијемце да се са Брезана дохвате десне обале ријеке Комарнице преко моста у рејону села Дужи и преко газова на тој ријечи у рејону села Дубровско - требало је да идем у позадину са још неколико другова. По позиву дошао сам у штаб Трећег батаљона, гдје сам нашао политичког комесара Николу Љешковића и замјеника команданта батаљона Максима Ковачевића. Одмах сам им рекао да не желим да идем у позадину, јер сам био протекле године; једва сам чекао да се "дочепам" јединица НОВЈ и кад ми је то успјело, поново ме враћају у позадину. На то ми је Никола Љешковић рекао: "Слушај, Перо, ти ако нећеш, не мораш ићи. Нама у штабу батаљона је драго да будеш у нашем батаљону. Ми ћемо извијестити у штаб бригаде да те не можемо сада упутити јер смо те послали на специјални задатак. Они ће брзо одредити другог и тако ћеш остати у нашем батаљону". Ја сам му много захвалио и весело пошао у своју чету. Други дан након тога био сам на обезбјеђењу газа на ријечи Комарници у рејону села Дубровско, па ми је водник Раде Лубурић рекао да ће те ноћи преко тога газа прећи два друга: Душан Тадић и Владо Чолаковић, који треба да се пробију у позадину. Како сам доцније сазнао од Душана Тадића, требало је да и ја, као трећи члан групе, са њима идем у позадину те ноћи.

Међутим, кроз неколико дана Трећи батаљон добио је задатак да се под борбом повлачи ка Николином Долу. Кад сам дошао у Николин До, сусрео сам се тамо са Михаилом Вукићевићем и његовим сином Душаном, које сам иначе добро познавао. Михаило ми је одмах рекао: "Па, Перо, гдје си, већ су те неколико пута тражили да идеш у позадину. Ето, ту је Радоје Дакић и он ми је рекао да си одређен у нашу специјалну јединицу која треба да помогне да се Покрајински комитет пробије у позадину на окупирану територију Црне Горе". Ја сам Михаилу рекао да не желим поново у позадину, јер сам већ био годину дана. Нијесам се у њој ни "прославио", рекао сам му. Међутим, он је, желећи да и ја идем са њима у позадину, рекао да ће овога пута бити много лакше. Упозорио ме је и на то да је о томе одлучила Партија, па сам, према томе, дужан да извршим ту одлуку. Убрзо се ту нашао и његов син, а мој добар предратни школски друг - Душан Вукићевић, који је био са мном од 5. априла до 10. јуна 1942. године у Другом ударном батаљону Никшићког НОП одреда, као политички комесар чете и члан батаљонског бироа КПЈ. Он је такође извучен из 1. чете нашег Трећег батаљона, гдје је био до тада помоћник политичког комесара чете. Њега је одредио за позадину Радоје Дакић. И он ме је убјеђивао да са њима пођем, да ће ипак сада бити лакше радити у позадини, итд. Убрзо се ту нашао и Милан Вукотић, а затим и Радоје Дакић, као и још неки другови, које нијесам познавао. Није остало ништа друго него да пристанем да идем у позадину. Пошао сам у штаб батаљона, гдје сам нашао само политичког комесара Николу Љешковића, и рекао му да морам да идем у позадину, јер су ме овдје у Николин-Долу срели Радоје Дакић и још неки другови који су такође

одређени да иду у позадину. Саслушавши ме, Никола рече: "Иако бих ја лично желио да останеш у нашем батаљону, мораш извршити задатак Партије и ићи и по други пут у позадину. Овога пута идеш у састав једне специјалне јединице која треба да омогући пробијање Покрајинског комитета назад, у Црну Гору, на окупирану територију. Ево, мало прије добио сам наређење из штаба Пете бригаде да те одмах упутим у ту јединицу, и ја не могу нити смијем више 'маневрисати' да те не шаљем. Зато пођи одмах у чету и поздрави се са другом Јарамазом и осталим друговима, и одмах се прикључи групи која се налази ту у близини. Ето, ти си се већ видио са неким од њих". Поздравили смо се и пољубили, да се више никада не видимо.²

Пошто сам се у чети поздравио са командом и друговима из моје десетине, посебно са мојим драгим другом, комшијом и саборцем Њеђељком Средановићем, кога послје овог растанка и поздрава такође више нећу видјети,³ пошао сам у кућу гдје се већ налазило више другова - Мијајло Вукићевић, Душан Вукићевић, Милан Вукотић, Радојица Балетић и још 7 до 8 другова које нијесам познавао. Одатле смо исти дан наставили пут на сјевер и преко села Кнежевића дошли негдје око пола ноћи у село Никовиће на Планини Пивској. Ту се у току ноћи искупила скоро читава група Покрајинског комитета и ту је привремено оформљена једна чета. Речено нам је да је за командира ове чете одређен Никола Поповић, који није био стигао, а за политичког комесара Јанко Тадић, који је пристигао тек у зору 9. јуна. Ту нам је у најопштијим цртама изнесен задатак чете и Покрајинског комитета о пробијању за Црну Гору. Поред тога, рекли су нам да су вршена испитивања да ли постоји могућност да се пробијемо у позадину са сектора Планине Пивске, али да је утврђено да за то нема услова, па да ћемо морати прећи ријеку Пиву и покушати да тај задатак извршимо са сектора Вучева и Маглића.

Осјећало се, више него се то саопштавало, да је ситуација веома сложена и тешка.

Наиме, 8. јуна послје подне дефинитивно је утврђено да се Централна болница и Трећа дивизија не могу пробијати преко Таре у Санцак, нити према планини Сињавини или Голији, већ да им остаје једина могућност да крену за Врховним штабом, о чему је он депешом и извијештен. У касним поподневним сатима овога дана издата су свим јединицама наређења за покрет ка долини ријеке Пиве и ка Вучеву. Централна болница у том моменту била је најтежи проблем, а нарочито тешки рањеници (на носилима око 140 и на коњима око 600, а уз њих и они који су се некако сами кретали). У вези са том одлуком наређено је Првој далматинској бригади да се што прије и што брже може из долине ријеке Таре пребаци преко Пиве на Вучево и да ухвати везу са Седмом банијском дивизијом, за коју се мислило да се још налази на Вучеву. За Првом далматинском бригадом требало је да се крећу Пета пролетерска црногорска бригада, штаб дивизије, Централна болница, а затим

² Погинуо је у долини Сутјеске 13. јуна 1943. године.

³ Погинуо је у долини Сутјеске 13. јуна 1943. године.

Мостарски батаљон 10. херцеговачке бригаде и, на крају, као посљедња заштитница, Трећа пролетерска санџачка бригада.

У извршењу овог наређења Прва далматинска бригада је прије зоре 9. јуна прешла ријеку Пиву преко импровизованог моста код Крушева у рејону Чокове Луке и у свануће дохватила се Вучева. Пета црногорска пролетерска је ноћу 8/9. јуна напустила положаје на линији Николин До - Комарница и убрзаним ноћним маршем прешла преко Планине Пивске и рано ујутро 9. јуна прешла Пиву и дохватила се Вучева. Штаб 3. дивизије са штабом групе, неким члановима АВНОЈ-а на челу са Иваном Милутиновићем и Милованом Ђиласом и пратећом четом, преноћили су 8/9. јуна у селу Боровина на Доњим Црквицама и прије сванућа кренули ка Пиви правцем: Крижевац - Рудина - Соко. Одатле су се спустили у Паклице и кренули уз ријеку Пиву и између 8 и 9 часова 9. јуна прешли преко импровизованог моста код Чокове Луке и одмах наставили пут уз Вучево.

Тога дана ујутро, тј. 9. јуна, Централна болница се налазила концентрисана на просторији села Жеично, Прегвожђе и Рудине. Одатле је рано тога јутра отпочео покрет према Пиви и Вучеву, углавном двама правцима, двијема козијим стазама: једном, која води од Прегвожђа преко Брвненог Дола на Крушево, и другом, која води од села Жеично преко Равне Косе до Чокове Луке и Крушева на Пиви.

Наша чета са групом Покрајинског комитета пошла је из села Никовића негдје око 10 часова 9. јуна правцем: Бориковац - Боровина - Рудине. Око подне стигли смо до испред села Рудина, гдје смо застали, јер је било у току жестоко бомбардовање (из авиона) овога села, као и путева и стаза које са ове просторије воде у кањон Пиве. Одатле је чета наставила пут и кретала се од Рудина према Соколу, стазом којом се већ кретао један дио Централне болнице, тешки рањеници на носилима и на коњима, као и рањеници пјешаци, који су могли да се крећу.

Била је то веома тешка и тужна слика. Нијемци су из авиона осмотрили правац кретања колоне рањеника, па ју је тукло по неколико авиона у бришућем лету. Летјели су увис дјелови људских тијела, носила, одијела и падали по околном дрвећу, или остајали по стази. Највећи дио тешких рањеника носили су заробљени италијански војници, који би, чим би чули авионе, остављали носила на сред пута и бјежали лијево и десно од стазе, да би избјегли поготке. Коњи који нијесу били погођени бомбама скакали су и збацивали са себе тешке рањенике, који су падали поред пута и по путу. Чета и група Покрајинског комитета морале су журно пролазити, како би што прије успјеле да пређу ријеку Пиву и изврше свој специјални задатак. Нијесмо могли нити смјели да се заустављамо. Идући том стазом запазио сам од руководиоца које сам познавао Драгишу Ивановића и Бошка Ђуричковића, који су чинили све да се колона рањеника ипак како-тако креће напријед. Ми смо наш покрет убрзавали нарочито у међувремену, док су се авиони враћали у своје базе да прихвате бомбе. Тако смо том стазом, којом се кретала и болница, дошли у један велики кланац, негдје у стрмим странама десне обале Пиве. Тај каменити кланац био је откривен и го, тако да се могао

осмотрити не само из авиона него и са велике даљине, са Вучева и даље. Пошто су Нијемци уочили тај кланац и колону која кроз њега пролази, отворили су на њих жестоку артиљеријску ватру. Њемачка артиљерија и авијација жестоко су тукли стазе којима су се кретали рањеници, а нарочито су се били окомили на напријед описани кланац - пролаз, куда је морала проћи колона рањеника из правца Рудина и Сокола.

Када су чета и група са Покрајинским комитетом дошле пред кланац, овај је већ био закрчен лешевима, носилима и рањеницима. Када је поново отворена артиљеријска ватра на овај кланац, одлучено је да чета и група Покрајинског комитета иду према ријеци Пиви, низ једну стрму и тешко проходну ривоточину. Кад смо уз много напора дошли до ријеке, онда смо неких километар-два пошли уз ријеку и пред саму ноћ 9. јуна код Крушева прешли ријеку Пиву преко импровизованог моста. Одлучено је да се људство одмори у једној воденици⁴ и ту преноћи, па да се ујутро рано крене за Вучево, одакле бисмо тражили могућност да се пробиемо у позадину са једне или друге стране Маглића.

Предвече овога дана, послје нашег смјештаја за одмор и преноћиште у воденици, стигла је вијест која је била тужна за све нас, а особито за Михаила и Душана Вукићевића. Наиме, јављено је да је погинуо Радуле Вукићевић, син Михаилов а Душанов брат. У моменту погибије Радуле је био политички комесар болнице 3. дивизије. Пао је на Вилиним подима, испред оног напријед описаног кланца, на стази којом се кретала и Централна болница према Крушеву, а који смо ми управо заобишли и "сурвали се" изравно на ријеку Пиву. Радуле је био студент филозофије на Београдском универзитету и активиста у студентском покрету. Приликом проласка чете и групе Покрајинског комитета поред колоне рањеника и болесника, Душан се тога дана видио са њим, на брзину су се распитали о домаћим стварима, промијенили капе и растали се. Душан и Михаило су се одмах спремили да иду назад, да га, ако икако могу, пронађу и сахране. Међутим, већина другова их је савјетовала да одустану од те намјере, јер је било немогуће више и доћи на то мјесто, нако да беспотребно обојица изгубе живот у оној великој гужви и трагедији рањеника на козјој стази десне обале кањона Пиве. Послје доста убјеђивања, обојица су увидјели да је та њихова намјера неостварива и одустали су од ње. Није им било лако.⁵

Читаву ноћ 9/10. јуна преко моста пребацивали су се рањеници и болесници Централне болнице и то махом они лакши и покретљивији. Те ноћи пребацили су се и неке јединице 3. дивизије. Пребацивање је настављено и у току дана 10. јуна. Тога дана су се пребацили и последњи рањеници као и батаљони Треће сандачке бригаде, који су били у заштитници на Планини Пивској, на линији Војиновићи - Кнежевићи - Никовићи и који су се, осим једног батаљона, у току читаве ноћи 9/10.

⁴ По казивању Јанка Тадића, воденица је била власништво Тодора Цицмила.

⁵ Михаило и Душан Вукићевић су након завршетка рата нашли кости Радулове, али су оне биле измијешане са костима још 4-5 другова, које су сељаци из околних села послје Пете офанзиве сахранили. Они су Радулове кости и кости ових непознатих бораца сахранили у Никшићу и подигли им заједнички споменик.

јуна и рано ујутро 10. јуна пребацили преко Пиве и почели се пету уз Вучево. Трећи батаљон ове бригаде, који је био последња заштитница Треће дивизије и Централне болнице пред наступањем Прве брдске њемачке дивизије, око 18.00 часова овога дана прешао је мост у Крушеву, па је послје тога мост порушен по наређењу штаба дивизије.⁶ О томе да се по преласку свих наших дијелова са Пивске Планине мост поруши, старали су се Бошко Ђуричковић и Миле Перуничкић, који су са собом имали једно заштитно одјељење из Треће санџачке бригаде.

И данас, послје толико година, живо ми стоји у сјећању једна веома тешка слика из те велике трагедије наших тешких рањеника у кањону ријеке Пиве. У свитање дана 10. јуна био сам на стражи пред воденицом која је била уз саму лијеву обалу ријеке Пиве и у којој се одмарало људство наше чете и група Покрајинског комитета. На десној обали Пиве, према воденици, налазило се 5 до 6 тешких рањеника, без једне или обје ноге, који су, ја не знам како, допузали и докотрљали на ријеку. Јасно сам видео једну другарицу која је била без обје ноге и која је беспомоћно дозивала: "Другови, не остављајте нас". Било ми је веома тешко, у срцу и на души, али ни ја ни ико од нас, ни њој ни осталим остављеним тешким рањеницима није могао помоћи, јер смо пред собом имали други задатак. Кажем и данас, послје 50 и више година, кад се сјетим тих моментата у кањону ријеке Пиве, одзвањају ми у ушима ријечи тешко рањене другарице и питам се, питам своју савјест, да ли смо овим нашим друговима могли нешто помоћи...

Девети и десети јун били су дани у којима су настрадали тешки рањеници у кањону ријеке Пиве. Њемачка авијација открила је правце и стазе кретања колона Централне болнице и изложила их сталном бомбардовању. Осим тога, јаке артиљеријске групе из рејона Хума, сјеверно од Шћепан-поља и из рејона Космана, сјеверозападно од ушћа ријеке Сутјеске у Дрину, отварале су у току 9. и 10. јуна жестоку артиљеријску ватру дуж стаза којима су се кретали рањеници, као и по импровизованом мосту код Крушева. Италијански заробљеници, који су носили тешке рањенике, напуштали су носила и скривали се по врлетима кањона. Рањеници су беспомоћно остајали по стази, закрчујући пут. Стварала се гужва на путу, а све је то била изразита мета за непријатељску авијацију и артиљерију. То су били веома тешки часови и за рањенике и за борце. Овдје, ваљда први пут, дешава се да борци пролазе поред носила немоћних рањеника, остављајући их судбини и случају. Према неким подацима, у кањону ријеке Пиве и на Пивској Планини 9, 10. и 11. јуна изгубило је живот од 500 до 600 тешких рањеника. То је био велики покољ рањеника Централне болнице, по броју жртава и трагедији једнак оном који ће се десити, три-четири дана доцније, у кањону и долини ријеке Сутјеске.

Нешто од тешких рањеника било је склоњено међу стијенама и амбисима десне обале кањона Пиве, а нешто у пећини Преодница. Осим

⁶ Војин Поповић: "Кроз њакао Сутјеске", Народна књига, Београд 1981, 429; Бошко Ђуричковић, нав. дјело, 50.

тога, један мањи број тешких рањеника (око 60) смјештен је у Алугама⁷ на десној страни кањона Пиве, а око 30 на лијевој обали Пиве изнад Чокове Луке. Зна се да је на Рудинама остало 11 тешких рањеника на носилима. Но, будући да је већ 11. и 12. јуна читава Прва брдска њемачка дивизија посјела просторију Горњих и Доњих Црквица, са посебним задатком да чврсто и непосредно држи десну обалу ријеке Пиве до Шћепан-поља - већи дио ових склоњених тешких рањеника Нијемци су пронашли и побили. Због свега тога сасвим је у праву др Гојко Николиш, кад каже да је тај 9. јун био један од најстрашнијих дана можда читавог нашег рата и да је то била стварна трагедија рањеника и многих бораца који су пали у кањону ријеке Пиве.⁸

Чета и група Покрајинског комитета су око 8 часова ујутро 10. јуна кренуле уз Вучево, стазама и путевима које су већ биле утрле наше јединице које су претходних дана и ноћи хитале на просторију Вучева. Страна је била стрма и знатним дијелом откривена. На њој смо пристизали и пресгизали групе тешких рањеника, неколико група тифусара и дијелове комора. Ту, скоро при самом врху, пристигли смо и један дио батерије топова Треће дивизије. Авијација је повремено надлијетала, бацала бомбе и митраљирала ову стазу, али то није било онако погубно као на стазама које су водиле са Планине Пивске у долину Пиве на Крушево. Пролазили смо поред мртвих рањеника и тифусара. Ту их је измучене, гладне и рањене, скршио умор и ту су сједећи или лежећи умирали. Пролазили смо и неке групице тифусара који су изгледали избезумљени, али су упорно ишли за колоном. Нешто испред подне из кањона смо изашли на површ Вучева, негдје у рејону Стрмца, и ту смо се одморили. У близини се налазио и штаб Треће дивизије, па је Благо Јовановић са неколико чланова Покрајинског комитета пошао тамо, а остало људство одмарало се поред пута. Чим смо изашли на Вучево примјетили смо да неколико бораца и старјешина сачекују јединице, комору, рањенике и болеснике и упућују их куда треба да се крећу. Доцније сам сазнао да је у тој групи за прихват био Иван Милутиновић, који је чинио све да се искупе, организују и поново концентришу преостали дијелови Централне болнице. У току 9, 10. и 11. јуна она се искупила на Вучеву, и размјестила се поред пута који води од Хаџића Равни преко Сухе горе до Локве Деренчишта. На тој просторији искупило се неколико стотина рањеника и болесника Централне болнице, не рачунајући дивизијску болницу и лакше рањенике који су се кретали са својим бригадама. Ту је Централна болница реорганизована и подијељена у три ешалона (Далматински, Санџачки и Црногорски). Сваки ешалон

⁷ Јанко Тадић, који је крајем јула 1943. године пратио преко Планине Пивске и ријеке Пиве према Источној Босни Сава Бурића, команданта Пете пролетерске бригаде, са групом другова - сјећа се да су идући стазом од села Прегвожђа до Крушева у једној пећини поред стазе наишли на око 30 до 35 мртвих тешких рањеника, од којих је један број још био на носилима. Били су почели да се распадају, примјећивало се да је већина од њих убијана у главу, од стране Нијемаца. Наредили су селяцима околних села да их сахране, што су ови и учинили.

⁸ Војин Поповић, н. дј, стр. 422-425.

имао је свога команданта и политичког комесара. Централна болница је требало да се креће као цјелина, али уколико бригаде буду присиљене да се пробијају разним правцима, онда би се и овако формиран ешалони рањеника кретали са одговарајућим бригадама.⁹

Док се Блажо Јовановић са неким члановима Покрајинског комитета налазио у штабу Треће дивизије, остало људство одмарало се у једном шумарку, поред главне стазе која је недалеко од нас изводила из кањона Пиве на површ Вучева. Ни сам не знам зашто, био сам се издвојио од другова и одмарао се на једном заподињуку, одакле сам могао осматрати доље ријеку и кањон Пиве, па и прелаз преко импровизованог моста код Крушева. Још су њиме пролазиле неке мање јединице и рањеници и хитали стазама уз Вучево.

Изненада испод мене примијетим мог стрица Тома Раичевића, како се успије том стазом на Вучево. Са њим је ишло још неколико старијих људи, али непосредно са њим кретала се наша рођака Румица Перуновић која је била од Раичевића али удата у Пјешивцима. Она је имала два сина и обојица су са њом били у борби од почетка рата. Стрчао сам одмах на пут и изљубио се са стриком Томом, јер ништа нијесам знао о њему од почетка маја. Одмах сам му објаснио да сам одређен у једну специјалну јединицу, која треба да се са Покрајинским комитетом пробије на окупирану територију и да се тамо настави борба. Пошто сам се распитао шта зна о Николи, своје сину, предложио сам му да и он пође са нама. Објаснио сам му да се у јединици налазе и људи старији од њега, као Ђоко Павићевић, Божо Марковић, Периша Ивановић и још неки. Рекао сам му да ћу поћи код Вељка Зековића да то одобри. Знао да ће он то одобрити јер те добро познаје и зна све твоје квалитете, рекао сам стрику Тому. Он ме тужно погледа, као да је предосјећао да се више никада нећемо видјети. Мало се кроз тај тужан поглед као насмијешти и рече ми: "Знаш, Перо, ја знам да бих могао издржати са вама. Знао да би ми Вељко и Блажо дозволили, па можда и пожељели да идем са вама. Али, рекли су ми да је мој син Нико пошао напријед на Вучево, па и ја морам за њим. Но, мој Перо, кад се пробијете и дођете у оне наше крајеве, немојте сажалјевати домаће изроде и издајнике, који служе окупатору. Знаш, они су гори, тежи и опаснији за нашу борбу него окупатори, него, ова велика њемачка сила која је кренула да нас опколи и уништи на овим планинским врлетима. Учините све да добро плате своју издају". Остали су са мном једно пола сата и обоје кренули преко Вучева. Више се нијесмо видјели, јер је стрико Томо погинуо негдје испод Крекова, пошто је прешао ријеку Сутјеску.

Око 12 часова овога дана вратили су се Блажо Јовановић, Радоје Дакић и неки чланови Покрајинског комитета из штаба Треће дивизије,

⁹ За команданта овако реорганизоване Централне болнице одређен је Обрад Цицмил, а за политичког комесара Ферид Ченгић, за команданта Далматинског ешалона Мићун Јауковић, а за полит. комесара Митра Митровић; за команданта Санџачког ешалона Војо Зечевић, а за полит. комесара Лиђија Јовановић; за команданта Црногорског ешалона одређен је Милош Радовић. Није познато ко је био полит. комесар Црногорског ешалона.

гдје је био присутан и Милован Ђилас. На састанку у штабу Треће дивизије одлучено је да се ојача група Покрајинског комитета са још неколико руководећих другова и бораца из састава Пете бригаде, те да се од цјелокупног људства формира један специјални батаљон који треба да се пробије у позадину са Покрајинским комитетом. Речено нам је да је извиђањем утврђено да се није могуће пробити кроз њемачке положаје између Маглића и ријеке Пиве, јер су на том правцу сконцентрисане јаке снаге Седме SS дивизије "Принц-Еуген", које су запосјеле густим распоредом сав тај простор и испољавају активност нарочито правцима Мратиње - Препелиште - Вучево и Улобиће - Халуге, те да је због тога одлучено да се пробијањем покушамо западно од Маглића, са просторије Пријевора према Трновачком језеру и Волујаку. Нијемци су Вучево овог дана изложили жестоком бомбардовању, а особито оне правце, стазе и путеве који воде према Сутјесци. Неколико пута у току нашег кретања морали смо да се склањамо од налета авијације и бомбардовања. Тога дана - предвече - дошли смо у рејон Пољане - Суха Гора, гдје је, лијево и десно од пута који води тим рејоном, био смјештен један дио Централне болнице. Пошто смо се ту задржали дуже на одмору, замолио сам политичког комесара, Јанка Тадића, да ми дозволи једно пола сата да потражим моје тешко рањене другове из Горњег Поља (Божа Кривокапић-Цуца и Радојица-Рале Мићовић) - јер ми је речено да се налазе ту у близини. Јанко ми је то одобрио и ја сам врло брзо нашао Радојицу Мићовића-Ралета, а за Божа Кривокапића рекоше ми да се налази у бригадној болници јер није хтио да се ни као рањеник одваја од своје Пете бригаде.

Ралета сам нашао на носилима под једним дрветом. Био је тешки рањеник. Није имао једне ноге скоро до кука. Остао је без ње у борбама негдје око Невесиња још средином априла. Али се рана тешко замиривала. Кад ме је видио, био је јако изненађен и узбуђен, хитро се подигао и покушао да устане са носила, али сам га ја, грлећи га, спријечио у томе, па је сјео на носила. Морам рећи да ми је било врло тешко, видећи га без ноге, онако мршава и мирна. Није то више био онај весели, живакни и шаливи млади столарски радник из Београда, који је био висок, стасит и изванредно лијеп момак, за којим су се цуре окретале. Одмах по окупацији земље Рале је са оба старија брата (Милутин и Томо) дошао из Београда у село Пиштета. Заједно са браћом укључио се у припреме за устанак. Учествовао је у Тринаестојулском устанку и доцнијим борбама. Већ почетком марта 1942. године ступио је у Први ударни батаљон Никшићког НОП одреда. Био је познати пушкомитраљецац овог батаљона а доцније Првог батаљона Пете пролетерске бригаде. Био је весео и духовит, причали су ми другови из његовог батаљона. Имао је лијеп глас и веома лијепо је пјевао. Знао је и у најтежим тренуцима борбе или напорног марша да запјева и подигне морал чете, причао ми је Пејо Раичевић, политички комесар његове чете у 1. батаљону Пете бригаде. Како нијесам имао много времена за разговор, брзо сам му објаснио прилике у нашем крају и добро држање цијеле његове породице. Знао је да му је најстарији брат погинуо још 1942. године у Херцеговини. Испри-

чао ми је да је имао срећу те је већ у свануће 9. јуна у првој колони рањеника пребачен преко Пиве на Вучево. Знао је да је 9. и 10. јуна у кањону ријеке Пиве страдало много тешких рањеника - његових другова. Рекао ми је да се не боји за живот, да га другови неће оставити. Вјеровао је и тада као и раније у нашу побједу. Али, било му је криво што му је одузето оружје. У једном моменту, уздахну дубоко па ми рече: "Е, што није сам читав, да се прихватим пушкомитраљеза, да покажем овим Швабама како бије омладинац и пушкомитраљезац 1. батаљона Пете пролетерске".

Није било више времена за разговор. Морали смо се растати. Изгрлили смо се, изљубили и последњи пут поздравили да се више никада не видимо. При одласку оставио сам му моју војничку порцију, пуну хељдиног качамака, који смо имали као неку резерву за пробијање, а узео сам са носила његову празну порцију. Пао је његдје у долини Сутјеске кроз три дана.

Одатле смо наставили пут и стигли у Мркаљ-кладе, гдје су били већ пристигли штаб дивизије, комора и неки позадински дјелови дивизије. Ту смо преноћили и снабдјели се са нешто хране. Ситуација је била веома тешка и није било више могућности да се одлаже са нашим пробијањем у позадину.¹⁰

Трећа дивизија са Централном болницом нашла се потпуно окружена јаким њемачким снагама. Њемачка 1. брдска дивизија је до краја дана 10. јуна заузела Поља и просторију сјеверно од Поља до састава Пиве и Таре, а 11. јуна чврсто и густо је посјела лијеву обалу ријеке Пиве. Јаке њемачке снаге (118. ловачка дивизија и дијелови 7. SS дивизије), послије пролаза 1, 2. и 7. дивизије, посјеле су и утврдили положаје од Кошура преко Крекова до Милин-клада, а одатле на Озрен, Плеће, Вилењак до Сухе, и на тај начин створили један веома јак ватрени цак који је био отворен према ријечи Сутјесци, куда се имала пробијати Трећа дивизија са Централном болницом.¹¹

Почев од 9. јуна јаке снаге 7. SS дивизије отпочеле су жестоки притисак са линије Маглић - ријека Пива, а нарочито из рејона села Мратиње, с намјером да овладају Вучевом. Када су јединице Треће дивизије и Централне болнице већ 12. јуна ујутро кренуле са просторије Мркаљ-клада ка Драгош-седлу и Сутјесци, ради пробијања за главнином, правцем: Драгош-седло - Тјентиште - Зеленгора, и када је Прва далматинска

¹⁰ У вези са правцем пробијања треба навести и сјећање Јанка Тадића. Наиме, Јанко је добро познавао ову просторију, знао је задатак Покрајинског комитета, да се по могућности без борбе провуче кроз непријатељски распоред, па је у вези с тим био мишљења да група треба да иде још са Трећом дивизијом преко Сутјеске и Зеленгоре до близу Баора, па да се са те погодне маневарске просторије окрене назад и да се преко гатачке површи дохвати планине Лабршника, Равног, Латична и Голије. Међутим, развој ситуације, посебно посиједање лијеве обале Сутјеске јаким њемачким снагама и у вези с тим нужност да се Трећа дивизија са Централном болницом пробија кроз њемачке положаје на Сутјесци, диктирали су да се група Покрајинског комитета из рејона Мркаљ-клада окрене назад према Трновачком језеру и Маглићу, те да се тим правцем пробија према Црној Гори.

¹¹ Војин Поповић, нав. дј, страна 431.

бригада као челни ешалон већ од 11. јуна послје подне на Сутјесци водила жестоке борбе у рејону Тјентишта - јаче њемачке снаге напале су остале јединице Треће дивизије и Централну болницу у покрету према Драгош-седлу и то: у десни бок од правца Боровна и Боавна преко Митрина усова и од Погледала, и у лијеви бок из долине Сухе преко Пријевора ка Драгош-седлу. Циљ им је био да у рејону Драгош-седла пресијеку, разбију и униште снаге Треће дивизије и Централну болницу.

Командант дивизије, Сава Ковачевић морао је хитно интервенирати са 3. и 4. батаљоном Пете црногорске бригаде према њемачким снагама које су му угрозиле десни бок, а са Мостарским батаљоном против њемачких јединица које су му са Пријевора угрозиле лијеви бок дивизије у покрету. Оба ова противнапада била су успјешна. Трећи и Четврти батаљон Пете бригаде разбили су њемачке снаге које су нападале са сјевера и гонили их до Попова Моста, а Мостарски батаљон послје вишечасовних борби на Пријевору успио је да одбије њемачке снаге. Но, то је имало и посљедицу: закаснило се са отпочињањем преласка Сутјеске.

Дванаестог јуна прије подне,¹² према претходно израђеном плану-маршрути, група Покрајинског комитета кренула је из Мркаљ-кладе према Црној Гори. Наиме, руководство је израдило маршруту која би се углавном кретала овим општим правцем: Мркаљ-кладе - Стајишта - к. 1645 - источна страна Пријевора - Јелов дол - Штављен - источна страна Трновачког језера - Ком - Власуља - Биоч и даље према Стабнима, већ према ситуацији.

Непосредно пред полазак дефинитивно је оформљена војничка јединица која је названа Специјални батаљон, који није имао чете и водове, већ су га сачињавале борбене групе. Како је напријед речено, састав овог батаљона био је из три дијела: први дио сачињавали су чланови Покрајинског комитета на челу са политичким и организационим секретарима, Блажом Јовановићем и Радојем Дакићем. Други дио сачињавали су другови и другарице који су били предвиђени за руководећи политички и војнички кадар за војне јединице и политичко-партијска руководства на окупираној територији Црне Горе и Боке. Трећи дио сачињавало је око 30 до 35 бораца, који су били "извучени" из јединица, претежно из Пете пролетерске црногорске бригаде. Овдје, у Мркаљ-кладама, одлучено је да сва три ова дијела чине један (специјални) батаљон, те да сво људство, па и сви чланови Покрајинског комитета, заједно са Блажом Јовановићем и Радојем Дакићем, улазе у састав батаљона. За команданта тог батаљона одређен је Никола Поповић, који нам се овдје прикључио. За политичког комесара батаљона одређен је Јанко Тадић, а за његовог замјеника именован је Ђедо Милутиновић. На постављено питање Николе Поповића, Блажо Јовановић је јасно и изричито нагласио: "Штаб батаљона има командовати свима у батаљону, свим чланови-

¹² Према сјећању Бошка Ђуричковића, група је пошла 12. јуна око 14 часова, а према сјећању Луке Ђурковића она је кренула око поноћи 11/12. јуна. Мени се чини да смо пошли 12. јуна ујутро.

ма Покрајинског комитета, па и мени и Радоју Дакићу. Сви без изузетка морамо извршавати наређења овог штаба".

Према сјећањима неких другова, овај специјални батаљон бројао је укупно 53 човјека. Међутим, према сјећањима других, он је бројао и преко 80 људи. Мени се чини да је он бројао преко 65 људи. Ево имена људи за које сам утврдио да су сигурно били у саставу овог батаљона:

1. Блажо Јовановић	23. Саво Јоксимовић
2. Радоје Дакић	24. Јанко Тадић
3. Бошко Ђуричковић	25. Радоман Дацић
4. Андро Мугоша	26. Момир Јакић
5. Стана Томашевић	27. Божо Марковић
6. Ђедо Милутиновић	28. Радован Марковић
7. Саво Брковић	29. Никола Поповић
8. Милутин Миљић	30. Радомир Миљић
9. Ика Димић	31. Спасоје Јовановић
10. Антон Лукатели	32. Божидар Благојевић
11. Боса Пејовић	33. Михаило Тиодоровић
12. Михаило Вукићевић	34. Обрен Благојевић
13. Душан Вукићевић	35. Перо Раичевић
14. Ђоко Павићевић	36. Голуб Тадић
15. Бранко Павићевић	37. Лука Ђурковић
16. Нико Павић	38. Лакић Симоновић
17. Милан Вукотић	39. Периша Ивановић
18. Пеко Поповић	40. Драгиша Перовић
19. Владо Гатолин	41. Вељко Милатовић
20. Раде Блечић	42. Лука Јововић
21. Вељко Зековић	43. Ђетко Средановић
22. Пуниша Перовић	44. Ратко Радовић

И поред свих напора, нијесам могао утврдити имена осталих, па им се извињавам, јер су вријеме и заборав учинили своје.

Прије поласка одржан је састанак овог батаљона на коме су излагали Блажо Јовановић и Радоје Дакић. Блажо је веома кратко али врло концизно изнио задатак који има батаљон, указао је на тежину, деликатност и важност тог задатка. Истакао је, колико се сјећам, да је првенствени задатак пробити се кроз непријатељски распоред неопажено и без борбе. Био је то велики проблем, јер смо чинили велику групу да би се неопажено провукли, а малу да би се пробали силом кроз непријатељске положаје, с обзиром на околности да су њемачке резерве иза првих положаја биле веома јаке. Блажо је у свом излагању особито подвукао значај дисциплине и беспоговорног извршавања сваког задатка.

Нико нема право да ставља приговоре на одлуке и наређења руководства, па ма шта се догађало и ма куда се кретали.

Бошко Ђуричковић, Никола Поповић и Јанко Тадић предложили су напријед наведену маршруту и правац пробијања у позадину. Бошко је заједно са Јанком Тадићем био у току пробијања главни водич и изви-

ђач свих опасних кланаца којима се кретало. Он је имао при руци и карту 1:100.000, коју је одлично читао, по којој нас је водио кроз ове врлети и беспућа и по којој нас је одиста успјешно провео кроз њемачке положаје и довео на Латично.

Крећући се од Мркаљ-клада ка Стајиштима сусрели смо се са Војом Ђурашевићем; он се налазио на челу Другог батаљона Пете бригаде, који се повлачио са неких заштитничких положаја испод Маглића и хитао према Драгош-седлу, односно Сутјесци. Пошто је журио батаљон а журили смо и ми, није било времена за дужи разговор, већ смо једни другима сретњикали покрет и пожељели срећу. Негдје у рејону Стајишта направљен је кратак застанак, а потом је настављен марш узбрдицом кроз шуму до неких колиба на Пријевору. Била је узбрдица а пут доста тежак, па је батаљон направио одмор. Пошто смо се, то смо осјећали, приближавали њемачким положајима, то смо око мјеста одмора поставили потребно обезбјеђење. Милан Вукотић, иначе командир пушкомитраљеског одјељења, чачкао је нешто око пушкомитраљеза и нехотице је опалио метак. Настало је узбуђење, а и жестоки протести и критика како руководства тако и већине припадника батаљона. Како се могло десити такво неозбиљно и неодговорно понашање у небудност Милана Вукотића, ту непосредно испред непријатељских положаја!? Истина, могло је то имати веома тешких посљедица за читав наш задатак, али до тога није дошло. Нијемци уопште нијесу реаговали на тај пуцањ. Вјероватно су претпоставили да је то неки њихов војник опалио из пушке.

Послије овог застанка пели смо се узбрдицом кроз шуму још који километар и поново застали. Руководство је одлучило да једна патрола од три друга на челу са Милутином Милићем изиђе на једну преседлину - превлаку, сјеверно од села Пријевора, гдје се завршавала густа шума, и одатле осмотри просторију до Трновачког језера, са циљем да се испита могућност проласка тим правцем. Послије неког времена патрола се вратила и саопштила да су Нијемци групно посјели линију која води од врха Маглића преко к. 1962, западним падинама Маглића на Пријевор и источне падине брда Ките (к. 1640), па до Сушачког потока, према Сутјесци. Предочили су да су падине Маглића куда је требало прећи стрме, голе и камените све до шуме изнад Трновачког језера. У први мрак (12. јуна) успели смо се на просторију изнад колиба код катуна Пријевор. Ту смо опазили њемачку стражу, па је одлучено да се успнемо још уз ту страну, како бисмо покушали заобићи ово стражарско мјесто, али смо убрзо уочили и друго и треће стражарско мјесто, па је стога закључено да је читава та коса до самог врха Маглића посједнута густо. Зато је одлучено да се спустимо ниже у шуму, па да сљедеће ноћи, тј. 13/14. јуна, пошто још детаљније испитамо линију непријатељског распореда и кретања, покушамо неопажени пролазак кроз непријатељски распоред. Ту смо провели остатак ноћи 12/13. јуна и скоро цијели дан 13. јуна.

Одмах послје поноћи (12/13. јуна) отпочела је борба, а у саму зору 13. јуна чула се ураганска ватра из свих оруђа на Сутјесци у рејону Сухе и Тјентишта. Закључивали смо по тој жестокој ватри да се то про-

бија Трећа дивизија са Централном болницом преко ријеке Сутјеске према Зеленгори. Тутњава је била непрекидна све до испред подне, а онда је почела да јењава.

Предвече 13. јуна попели смо се поново на једну преседлину изнад колиба код Пријевора и одатле се преbacили у шуму сјевероисточно од Јелова дола. Ноћ је била карамрачна, а кроз шумовите врлети и неравнине у таквим условима тешко се кретало, јер се није ништа видјело. Због тога је руководство одлучило да ту останемо преко ноћи, па да се у свитање, кад видност буде нешто већа, пребацимо према Трновачком језеру. У саму зору избили смо из шуме на једно стрмо и голо точило испод Маглића. Требало је једно 500 до 600 метара прећи голим тереном, односно каменитом страном Маглића. Због тога је наређено да се сви они другови који су имали цокуле на ногама изују и да у чарапама или боси пређу ту камениту страну, како се не би чуо ход људства, који би могао упозорити Нијемце. Добро се сјећам да сам са средине те чистине, у свитање дана, видио нама са десне стране, доље на једном заподињку, два њемачка брдска топа прекривена шатором. Видио сам и једног војника. Али за чудо, и за нашу срећу, он нас није видио, или нас није хтио видјети, јер смо се удаљавали од њега.

Тако смо, ето, у само свануће 14. јуна прошли најопасније мјесто и прву ватрену линију непријатеља, што је било најтеже али и најважније. Дошли смо опет у једну велику шуму сјеверно од Трновачког језера. Направљен је одмор до послеподне. Одмарало се по групама, уз свестрано обезбјеђење стражама и осматрачима. Овдје је Блажо скупио батаљон и одржао поново кратак састанак. Указао је на то да, иако смо, изгледа, прошли прву непријатељску линију, морамо бити веома будни и до краја опрезни и дисциплиновани, јер нас непријатељ не смије изненадити. Истакао је да смо и гладни и уморни, али све можемо и морамо издржати. Рекао је да је примјетио у току марша и овдје на застанку неку нервозу међу друговима, а тога не смије бити. Истакао је нужност међусобног помагања и разумијевања у овим изванредно тешким приликама.

Одиста, примјећивала се нека нервоза и помало нека нетрпељивост, почев од претходног дана. Лично могу да истакнем једну појаву у свом пушкомитраљеском одјељењу. Био сам први помоћник пушкомитраљесцу Милану Вукотићу. Имали смо уз пушкомитраљез један повећи сандук муниције, тежак, јер је у њему било наслагано доста шаржера. Прве и друге ноћи и све до овог застанка изнад Трновачког језера ја сам сам носио тај сандук муниције и нико од другова из одјељења није хтио да ме измијени. Било ми је криво на те моје другове. Чинило ми се да то није ни војнички ни другарски, а ни морално оправдано. Учинило ми се да не желе да се замарају, оптерећују и задужују у тешким тренуцима. Кад то нијесу хтјели ни ујутро 14. јуна, ја сам на првом застанку послеподне преласка напријед описане чистине, љутито и демонстративно отворио сандук и по неколико шаржера дао сваком другу из одјељења да носи у свом рукаку или торбици. За себе сам у сандуку задржао половину комплекта. Једна група чланова ПК са, Блажом и Брком, није била далеко од

тог мјеста и лако је могла чути и видјети моје реаговање, па мислим да су се оне Блажове ријечи о појави нервозе односиле и на ове односе међу нама из пушкомитраљеског одјељења Милана Вукотића.

Тога дана били смо притиснути још једном великом тешкоћом. Наиме, почела је да дејствује глад. Колико сам могао да видим, више нико није имао ништа да поједе. Сви смо за протекла два дана појели оно мало меса и хељдиног качамака што смо имали у порцијама као резерву за пробијање кроз ове врлети. Ја сам на овом застанку изнад Трновачког језера први пут био толико гладан да сам са Миланом Вукотићем брао младо буково лишће и јео, само да бих утолио глад. Осим тога, примјећивала се помало и физичка исцрпљеност, а нарочито оних по годинама старијих другова, па је Блажо нашао за потребно да својом ријечју охрабри све другове и отклони сваку нервозу у дружини пред којом је и даље стајао веома тежак и деликатан задатак.

Имали смо ту у близини и један планински извор, али ријетко је ко ишао да пије воде. Са овог мјеста могли смо да осматрамо источне падине планинског вијенца Волујака, како, његове планинске и камените висове тако и онај питомији и шумовитији дио који се спушта ка долини Сушачког потока и ка Трновачком језеру, који лежи у дубодolini између планина Волујака и Маглића. Одатле смо могли лијепо посматрати дивокозе подно каменитих висова Волујака, али смо примјећивали истовремено и њемачке колоне које су се кретале подножјем Волујака према Сухој и долини Сутјеске.

Негдје послје подне тога дана, између 16 и 17 часова, кренули смо према Трновачком језеру. Предстојао нам је тежак и напоран пут, нарочито од Трновачког језера према преседлини између масива Кома и Власуље, куда смо се имали испети из ове дубодолине око Трновачког језера. То је био претежно го и откривен терен, на коме су нас могли Нијемци срести или пак осмотрити са падина Волујака и Маглића. Зато је одлучено да тај терен пређемо у први мрак и ноћу 14/15. јуна.

Прешавши неколико километара нашли смо се на источној обали Трновачког језера, али није било времена да уживамо у љепоти овог прекрасног "планинског ока" и његове ближе околине, већ смо се једним путељком брзо почели пењати уз преседлину између Волујака и Маглића, односно између брда Власуље и Кома. На једној ледини поред пута наишли смо на коња и на ждрјебе, које смо могли искористити за месо, односно за храну. Због тога се овдје мало застало, да би се одлучило да ли има времена и могућности да се ждријебе закоље и његово месо искористи за храну људства, које је већ била добро "притисла" глад. Пошто су се појавила супротна мишљења, Блажо Јовановић је брзо скупио биро ПК и штаб батаљона на кратак састанак, гдје је већином гласова одлучено да се ту батаљон не зауставља нити да се ждријебе коље, већ да се одмах настави марш према селу Стабнима. Није било времена за тај посао, а терен около је био го и Нијемци су нас могли ту лако открити.

Кренули смо даље и избили убрзо на стазу која води од Мратиња и Мратињског језера преко Биоча према Стабнима. Убрзо по поласку

патрола претходница је утврдила да се на једној главници испред нас налазе Нијемци, па је руководство одлучило да се скрене са правца према Стабнима и да се крене лијево једном котлином која изводи на Брљево, у сјеверни дио Пивске Жупе. Путовали смо цијелу ноћ и у свитање стигли у близину катуна Барни до, према Суводолу, гдје се налазио збјег народа из села Брљева и околине. Народ са нешто стоке склонио се овдје од њемачких јединица, које су још жариле, палиле и убијале по Жупи Пивској. Овдје су Јанко Тадић и неки другови Пивљани из нашег батаљона ступили у везу с народом, па су чак тамо пронашли и старог Луку Љешевића, члана Народноослободилачког одбора села Брљева, који је познавао Јанка Тадића, Обрена Благојевића и друге Пивљане. Овај одборник нас је прихватио и много нам помогао да се овдје одморимо, окријепимо и нахранимо. Осим тога, ту је група први пут дознала о страшном покољу и материјалном разарању у Жупи Пивској, које је извршила њемачка војска.

Ту смо остали читав дан 15. јуна до пада мрака. Добили смо храну. Могли смо добити само меса и млијека, јер брашна и хљеба нијесу имали ни избјегли сточари и њихове породице. Но, и то је за нас гладне и изнемогле од марша преко ових врлети била велика гозба. Ту смо се у једној великој рупи "утаборили", истуривши на све стране осматраче. Ту се у два велика котла кувало месо од, чини ми се, четворо-петоро јагњаци. Ту смо се одморили од марша и негдје поподне био је готов ручак. Месо се скувало и требало га је подијелити гладним људима. Сви смо били гладни. Као неки економ батаљона подјелу је вршио Лакић Симоновић (доцније је био секретар Среског комитета КПЈ Колашин). Сви, сем другова који су били на обезбјеђењу, сједјели смо по стрмој страни тре рупе, а доље, у дну рупе, Лакић је дијелио скувано месо. Били смо сви веома гладни и једва смо чекали да добијемо своју порцију меса. Изгледало је као да се налазимо у неком амфитеатру. Кад је Лакић почео да даје боље комаде меса члановима Покрајинског комитета, сви смо то запазили, јер смо сви буљили у Лакића, једва чекајући да дођемо на ред. Кад је он наставио са таквом подјелом, у једном моменту са средине овог "амфитеатра" зачу се веома оштар и продоран глас Радомира Милића: "О, Лакићу Симоновићу, шта то радиш, праћо једна неваљала? Која те то Партија учила да тако дијелиш то месо својим друговима? Зар овдје у једном нијесмо сви једнаки и зар сви једнако нијесмо гладни". Лакић не рече ништа, него престаде са диобом и опусти руке низа се, па погледа по нама у рупи. Наста тајац. Нико ништа не говори, нити се ишта међусобно коментарише. Тада се зачуше ријечи Вељка Зековића, који је добро познавао Радомира Милића: "Забога, Радомире, зар је то начин да се реагује на Лакићев поступак? Због чега такве ријечи треба упућивати своме другу, ако и погријеш?" Радомир, још увијек у заносу љутине, рече: "Знам, Вељко, али истјерао ме из такта овакав поступак Лакића Симоновића", и опет грдно опсова. Поново је настао тајац. Нико није реаговао, а онда је неко рекао да Лакић настави са диобом, што је он и учинио. Наставио је диобу, али је сад био много правичнији у подјели тога меса нама великим гладницима.

Овдје смо преданили. Добро смо се одморили и одспавали свако по бар 3 до 4 сата, па смо сада били окријепљени и орни да наставимо пут. Благо Јовановић и Јанко Тадић, Обрен Благојевић и други Пивљани су са људима из збијега обавили разговоре, у којима им је објашњена њемачка офанзива и покушај непријатеља да окружи и унушти главнину наше војске, али да му то није успјело. Савјетовали су народу да се још не враћа својим кућама доље у Пиву, да треба да се организују, повежу и образују народнослободилачке одборе по збјеговима и селима гдје нема Нијемаца.

Руководство је имало план да пут наставимо правцем: Будањ, Плужине, Горанско, Голија и даље према Никшићу. Међутим, према добијеним подацима, а и путем осматрања тога дана, утврђено је да се на просторији Будња, Плужина и Горанска као и низ Жупу Пивску налазе још доста јаке њемачке снаге. Зато је одлучено да се скрене десно од тог правца и иде сјеверозападно од села Милошевића, па да се онда преко Гумнина спусти у долину ријеке Врбнице, пређе ова рјечица и уз стрме косе Жагрице изађе на плато Пано, негдје у рејону Муратовице, а одакле према Латичну.

Путовали смо читаву ноћ и у саму зору спустили се у кањон рјечице Врбнице, прегазили је и успели се свега 200 метара уз веома стрме, скоро окомите стране Жагрице, када је наишла једна њемачка колона са комором, која се кретала путем поред рјечице Врбнице према Стабнима. Колико год смо могли замаскирали смо се и заклонили, да нас Нијемци не би опазили. Право рећи, није било ни могуће то солидно учињети, јер су дрвеће и жбуње на том правцу којим смо пошли били доста ријетки. Али, срећом, нијесмо били примиијећени. Вјероватно се Нијемцима журило, па нијесу солидно ни осматрали стране кањона. И колона је прошла. Но, овдје, уза стрмине Жагрице "запели" су Божо Марковић и командант батаљона Никола Поповић. Осим изнурености од напорног марша преко ових врлети, они су добили тровање стомака и дизентерију. То их је толико ослабило да нијесу могли даље уза Жагрицу. Требало је да се одморе. Како је батаљон морао што прије изаћи на плато Пано, руководство је одредило мене и Радојицу Балетића да останемо са болесницима, док се мало одморе и да им послуже тога помогнемо да се успењу на Пано. Том приликом дали су нам правац кретања којим ћемо ићи за њима док их не сустигнемо. Нас четворица остали смо у страни Жагрице, изнад ријеке Врбнице, сигурно један сат, а можда и сат и по. Обилазећи неке шибљаке околу Радојица Балетић у једном шибљу нађе мало чобанско дебе скорупа (кајмака младог) и одмах га донесе међу нас. Закључили смо да је прије дан-два овдје био неки збјег, који се пребацио негдје друго, или је неки чобан, чувајући стоку, заборавио то дебе. Дебе није било пуно, али је скорупа било толико да се нас четворица "омрсимо", да Божо и Никола "подмажу" мало своје болесне стомаке, а ја и Радојица да добијемо мало снаге и "кувета" да лакше изведемо ова два болесна друга уза врлети Жагрице. Настало је кратко вијећање: шта радити са дебетом скорупа. Да ли га појести, или га понијети батаљону. Закључили смо да је оправдано ово прво. Јер, ради се о

малој количини, а нама четворици може помоћи да "изгурамо" уз ову стрмину на Пано. И, наравно, подијелили смо "братски" скоруп на четири једнака дијела, јер Божо и Никола нијесу хтјели друкчије, иако смо ја и Радојица тражили да они као изнемогли и болесни поједу више. Још смо се мало одморили и кренули полако уза страну. Путовали смо уз ту стрмину пуна два сата. Ја и Радојица помагали смо Николу и Божа да се крећу уз ову страну, понегдје их попривржавали или вукли, али се ипак одмицало ка врху. Кад смо се успели на плато Пано, између села Смријечно и Ораха, узели смо оријентацију и пошли правцем како нам је речено. Убрзо смо стигли батаљон, на починку испред села Забрђа.¹³ Ту, у једној ривоточини, већина је била посједала по ивици пута. Божо и Никола сјели су на почетку, а ја и Радојица продужили смо и посједали на сасвим други крај батаљона. Нијесмо још ништа говорили. Хтјели смо да се мало поиздувамо. Рачунали смо да су се у међувремену сви у батаљону "најели и напили", јер је прошло сигурно неколико сати од како смо се били раздвојили у подножју Жагрице.

Међутим, није било тако. Они не само да нијесу прибавили ништа од хране, него још нијесу били ни капи воде окусили. Управо тада долазила су из правца села два друга, са по 5 до 6 чутурица са водом у рукама. Мислећи да се људство батаљона већ прије тога напило воде, а да су ове чутурице воде као нека резерва која треба да се носи, - ја сам, кад је поред мене наишао први друг са чутурицама, скинуо му једну са руку и таман нагнуо да се напијем, кад негдје са средине прла повика Блажо Јовановић: "Вала, Раичевићу, нијеси ти овдје ни најстарији, ни најжеднији, нити најпречи. Има овдје старих људи" (мислио је на Ђока Павићевића, Ивановића и још неке старије другове). Нијесам био ни кап воде попио, кад сам то чуо. Брзо сам затворио чутурицу и бадио је у руке оном другом другу који је носио чутурице и повикао: "Друже Блажо, ја сам мислио да сте се до сада сви добро напили воде". Било ми је јако тешко и неугодно. Како се то десило мени, који управо о томе увијек води рачуна, а овдје испадох "најпречи". Одмах Блажо надодаде: "Ти се, друже Раичевићу, све нешто љутиш. Ако не можеш с нама, ти узми пушку преко рамена, па хајде сам преко ових брда и планина".

Блажо је вјероватно овај мој поступак повезао са оном мојом љутњом и подјелом шаржера муниције из кашета, који сам носио а нико није хтио из пушкомитраљеског одјељења да ме замијени. Пошто ме није познавао, вјероватно је припитао о мени Вељка Зековића или Радоја Дакића и они су му рекли више о мени. Зато Блажо није оштрије реаговао на ове моје поступке овдје на платоу Пано и дан прије изнад Трновачког језера.

Чим је батаљон изишао на плато између Смријечна и Ораха, Блажо је упутио једну патролу, у којој су били Обрен Благојевић, Михаило Вукићевић и још један или два друга. Патрола је требало да пође преко Муратовице према селу Смријечно, да испита ситуацију и прибави

¹³ По сјећању Јанка Тадића батаљон је при врху Жагрице срео сељака Јована Ружића, који их је обавијестио о ситуацији на платоу Пано и околним селима.

нешто хране за батаљон. Како од ове патроле није било гласа, Блажо је послао другу patrolу у којој су били Бошко Ђуричковић, Ђедо Милутиновић и Владо Гатолин, који су после краћег времена нашли Обрена Благојевића са патролом у рејону Муратовице. Али, ова patrolа није била набавила ништа од хране. Међутим, недалеко од Муратовице налазио се један мањи збјег. Ту су обје ове patrolе добиле нешто млијека за људство батаљона.

Пошто су другови Божо Марковић и Никола Поповић били јако исцрпљени напорима марша, а особито тешким тровањем стомака, Блажо Јовановић је одлучио да се они оставе у једној оближњој колиби, код неких партизанских породица, да се ту у току ноћи одморе, нахране, и ојачају, па да сјутрадан ујутро крену за батаљоном и дођу на Латично. У овој колиби, а уз бригу домаћина, ова два друга су се добро одморили, нахранили и неким народним љековима излијечили од тровања стомака, па су сјутрадан око подне стигли на Латично, односно на Леденице, гдје се одмарао батаљон.

Након тога пред ноћ батаљон је кренуо према Латичну и у току ноћи стигао у Команске катуне на Латичну, а одатле је пошао у катуне Тадића и Јововића из Леденице. Ту се такође налазио један збјег из Пивске Жупе. У збјегу је прибављена храна за људство батаљона. Овдје је батаљон остао 16. и 17. јуна.

Шеснаестог јуна око подне почели су пристизати појединци и групе бораца из Пете пролетерске бригаде. Причали су да је Трећа дивизија на Сутјесци разбијена, да је погинуо командант дивизије Сава Ковачевић и да је цијела Централна болница пала Нијемцима у руке, да су поубијани тешки рањеници итд. Руководство и ми сви у батаљону нијесмо вјеровали у те приче, јер смо мислили да су то дезертери који проносе алармантне вијести да би оправдали своје дезертерство.

Први од ових били су разоружани и притворени у колибе на овом катуну. Међутим, поподне тога дана наишао је преко Латична и Леденица и Ђоко Шарановић,¹⁴ који је мање-више све то потврдио, а кога су добро познавали Блажо и други чланови Покрајинског комитета. После тога притворени борци су пуштени и враћено им је оружје. Неки од њих су остали са нама, а један дио је пошао да обиђу куће и породице.

Како је већ речено, Трећа дивизија, извршавајући улогу заштитнице главнине Врховног штаба, нашла се са Централном болницом одсјечена и окружена веома јаким њемачким снагама на просторији између Озрена, Вилењака, Сухе, Пријевора, Боровна и Кошура. Она је са својим челним одредом (Прва далматинска бригада ојачана 1. батаљоном Пете пролетерске бригаде) избила 11. јуна на ријеку Сутјеску. Челни одред је прешао ријеку код Тјентишта, ту енергично напао њемачке јединице и њихову комору. Али, Нијемци, имајући у близини сконцентрисане јаке снаге, брзо су и жестоко реаговали, извршивши снажан противнапад, па су присилили овај челни одред дивизије да се по

¹⁴ Бошко Ђуричковић: "Кроз неирријателски обруч на нове задајке у позадину", "Сутјеска", Зборник радова, III књига, стр. 59.

дијеловима пробија ка Зеленгори.

Тако је пропао план штаба дивизије да овај челни одред на лијевој обали Сутјеске, у ширем рејону Тјентишта, створи мостобран за прелазак главнине дивизије и Централне болнице преко Сутјеске и за даље продирање према Зеленгори.

Главнина дивизије, пошто је у току дана 12. јуна, крећући се према Драгош-седлу и Сутјесци, морала да одбије бочне нападе јаким њемачких снага, које су настојале да у рејону Драгош-седла пресијеку колону и униште главнину дивизије са Централном болницом, - у саму зору 13. јуна прешла је са пет батаљона ријеку и отпочела јуриш на утврђене њемачке положаје изнад лијеве обале ријеке Сутјеске, од Крекова па до Усовачког потока. Нијемци су јаким снагама и снажном ватром реаговали са већ добро утврђених и изграђених одбрамбених положаја, па пробој није успио ни након што је штаб дивизије убацио у пробој и преостале батаљоне. Ипак, један дио дивизије успио је по дијеловима, групама и групама да се пробије кроз њемачке положаје (Прва далматинска бригада, 1. батаљон Пете бригаде и дијелови осталих батаљона исте бригаде и Треће санџачке бригаде) за главнином Врховног штаба, док се већи дио Треће санџачке бригаде пробио назад у Санџак, као и неки дијелови 2, 3. и 4. батаљона Пете бригаде према Никшићу.

Рачуна се да је Трећа дивизија изгубила око половину свога људства, а страдали су и скоро сви тешки рањеници. У жестоким јуришима батаљона Пете бригаде и Треће санџачке бригаде, као и Мостарског батаљона Десете херцеговачке бригаде, херојски је у рано јутро погинуо и командант Треће дивизије Сава Ковачевић.

Са народом из збјегова на Леденицама и у Латичну обавили су разговоре Блажо Јовановић и Радоје Дакић, Обрен Благојевић, Јанко Тадић и други. Било је, чини ми се, мало отпора прочетничких елемената, али се све завршило мирно и успјешно.

Осамнаестог јуна батаљон се пребацио у Вишњића До, у Голију, а затим 19. јуна у Петрове Доле, оријентишући се ка Дуги и Никшићу. Када смо стигли у Петрове Доле затражио сам од Вељка Зековића да ми се одобри да одавде пођем према планини Шишману и Горњем Пољу, како бих нешто сазнао о својима у Горњем Пољу. Био сам већ обавијештен да су Нијемци у Пољскодушком крају побили око 60-70 старих људи, жена и дјеце. Тако сам добио од штаба батаљона и формално одобрење да привремено напустим јединицу.

Из Петрових Дола већи број чланова Покрајинског комитета и неки од чланова кадровске групе упућени су у разне крајеве Црне Горе и Боке са одговарајућим војничким и политичким задацима, које им је одредио Покрајински комитет. Тако је од људства батаљона остала једна четица, која је са Блажом Јовановићем наставила пут према Рудинама Никшићким и Трубјели, гдје је извршила напад на жељезничку композицију у рејону Трубјеле и одатле се упутила преко Пјешиваца и Бјелопавлића према Пиперима, гдје је требало да буде сједиште, односно боравиште Покрајинског комитета по повратку на окупирану територију Црне Горе и Боке.